

ტარიელ ფუტკარაძე, მიხეილ ლაბაძე, ფევზი ჩელები

მუჰაჯირობის რეალური ისტორია და ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლების დღევანდელი
თვითაღქმა¹

1. ზოგადი ცნობები მუჰაჯირობის შესახებ

ტერმინი „მუჰაჯირი“ წარმოდგება არაბული მასდარიდან ჰიჯრა[თ], რაც ქართულად ნიშნავს „გადასახლებას, საცხოვრებელი ადგილიდან აყრას“.²

მკვლევართა დიდი ნაწილი კავკასიაში მუჰაჯირობის დაწყების თარიღად თვლის **1864 წლის 21 მაისს**, როცა რუსულმა არმიამ აიღო კავკასიელ მთიელთა წინააღმდეგობის ბოლო კერა - აბაზური სოფელი **გობჯადიგ** (რუსული წყაროების მიხედვით - **კბაადა**, თანამედროვე **კრასნაია პოლიანა** ქ. სოჭის ფარგლებში), ერთიანად გაანადგურა მისი ბრძოლისუნარიანი მოსახლეობა, ქალებს, ბავშვებსა და მოხუცებს კი უბრძანა, აერჩიათ გადასახლების ადგილი: ოსმალეთის იმპერია თუ შიდა რუსეთის რომელიმე გუბერნია. შემდგომში, ამგვარივე ბრძანება მიიღეს ასევე, დამორჩილებულ მთიელთა (ჩერქეზთა, აბაზათა და უბიხთა) თითქმის ყველა დასახლებისა თუ თემის თავკაცებმა.

სხვაგვარად ფიქრობდა ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე, ზაქარია ჭიჭინაძე; მისი აზრით, კავკასიაში მუჰაჯირობა დაიწყო XVIII საუკუნის ბოლო ოცწლეულში; თუმცადა, ზ. ჭიჭინაძე მუჰაჯირთა პირველ ტალღად მიიჩნევდა 1815-1820 წწ. ლაზისტანის სანჯაყიდან, ხოლო 1828-1829 წწ. ახალციხის ყოფილი საფაშოს ტერიტორიიდან ქართველ მუსლიმანთა (ლაზთა, მესხ-ჯავახთა) გასახლებას³.

1815-1820 წლებში ლაზთა გადასახლების შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ჩვენი აზრით, არსებული უტყუარი ცნობების მიხედვით, კავკასიიდან მუჰაჯირთა გასახლების ისტორია უნდა დავიწყოთ 1828-1829 წლებიდან. 1828-1829 წლებში ქართველთა მუჰაჯირობის შესახებ ცნობები შემონახულია ოსმალურ წყაროებში; კერძოდ, ოსმალური წყაროების მიხედვით რუსთაგან დაპყრობილი **ახალციხის საფაშოს** მკვიდრი ქართველი მუსლიმანების ერთი ნაწილი

¹ სტატია დამუშავებულია შოთა რუსთაველის სახელობის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის დაფინანსებით, ფუნდამენტური კვლევებისათვის სახელმწიფო სამეცნიერო გრანტების 2018 წლის კონკურსში გამარჯვებული პროექტის „ქართველურ-თურქულ სამეტყველო კოდთა შერევის კანონზომიერებები ქართველურენოვანი მუჰაჯირების შთამომავალთა მეტყველების მიხედვით“ (FR-18-14869, ხელმძღვანელი - პროფ. ტარიელ ფუტკარაძე) ფარგლებში.

² მუ- პრეფიქსი მიმღეობის მაწარმოებელია.

³ ზაქარია ჭიჭინაძის ცნობისათვის 1815-1820 წწ. ლაზისტანის სანჯაყიდან ლაზების გასახლების თაობაზე იხ.: ჭიჭინაძე, 1912:160.

იმულებული გახდა სამუდამოდ მიეტოვებინა ისტორიული სამშობლო. აღსანიშნავია, რომ თურქულ ისტორიოგრაფიაში მათ, 1944 წელს, საბჭოთა იმპერიის მიერ გასახლებულ მუსლიმან ქართველთა მსგავსად, „ახალციხელ თურქებს“ (*Ahiska Türkleri*) უწოდებენ; მაგ., ისტორიკოსი **ნეჟლა გიუნაი** იმოწმებს საყურადღებო საარქივო მონაცემებს, რომლებიც გვამცნობენ, რომ 1829 წ. ახალციხის საფაშოდან წამოსული მუჰაჯირები ჯერ განუთავსებიათ აჭარასა და არტაანში, ხოლო 1878 წელს იქიდანაც აუყრიათ და დასავლეთ თურქეთში გადაუყვანიათ. 1892 წელს, ახალციხელთა 36 ოჯახი უკვე სტამბოლის შემოგარენში ფიქსირდება (გიუნაი, 2012:123-142).

ასევე: ისტორიკოსმა **მუჰამედ ი. თასქესენლიოღლუმ** მის მიერ ახლად მიკვლეული საარქივო დოკუმენტების საფუძველზე დაასკვნა, რომ 1829 წელს - რუსეთთან ომის დასრულების შემდეგ, ახალციხიდან და ახალქალაქიდან ლტოლვილი მუსლიმანები ოსმალეთის იმპერიის მესვეურებს ჯერ კომპაქტურად ჩაუსახლებიათ სოფ. **ერსისში** (დღეს **ქილიჩკაია Kılıçkaya** იუსუფელის ილში), 1845 წელს კი გადაუყვანიათ ქ. **ერზურუმში**, სადაც თითო-ოროლა ოჯახი ჩაუსახლებიათ ყველა უბანში. ისინი ადგილობრივ მოსახლეთა შორის მალევე გაითქვიფნენ და სრულიად დაჰკარგეს უწინდელი თვითაღქმა (თასქესენლიოღლუ, 2019:32-33).

2. მუჰაჯირობა საქართველოში

XIX საუკუნის 60-იანი წლების შუახანებიდან, კავკასიის მკვიდრ მუსლიმანთა ოსმალეთში გადასახლების იდეა მომგებიანი აღმოჩნდა როგორც რუსეთისთვის, ისე - ოსმალეთისთვისაც: რუსებს სჭირდებოდათ **მუსლიმანებისაგან გათავისუფლებული ტერიტორიები**, ოსმალები კი დაინტერესებულნი იყვნენ **სულთნის ერთგული მუსლიმანური მოსახლეობით**, რომელსაც დაასახლებდნენ ან ოსმალეთის ცენტრალურ რეგიონებში არამუსლიმანი ხალხების (ბერძნების, ბულგარელების, სომხების...) ნაცვლად, ან - მაკედონიაში, ბულგარეთსა თუ პალესტინაში, რომ იქ განეიტრალებინათ ოსმალური ოკუპაციის მოწინააღმდეგე ადგილობრივი ხალხები.

რუსულ-ოსმალური ინტერესების დამთხვევის გამო, ჩრდილო კავკასიაში მუჰაჯირობის პროცესი თავიდანვე დიდი გაქანებით დაიწყო და მალევე მოიცვა თითქმის მთელი ჩრდილო-დასავლეთი კავკასია - სოჭიდან ანაპამდე და ოსეთამდე. ჩერქეზეთის ნავსადგურებში მდგარ ოსმალურ გემებზე რუსები ხალხს ძალით ერეკებოდნენ. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ზღვიდან მოშორებით მდებარე სოფლებიდან გამორეკილ მთიელთა ნახევარზე მეტი გზაშივე დაიღუპა. ხალხით სავსე ნავსადგურებში ტიფმა, შავმა ჭირმა თუ სხვა დაავადებებმა იფეთქა.

ამით დაშინებულმა ოსმალთა მეზღვაურებმა უარი განაცხადეს დაავადებულთა გადაყვანაზე, რის შემდეგაც რუსულმა არმიამ ეს უკანასკნელები ფიზიკურად გაანადგურა (მაგუროვი, 1992:61-62).

1867-1870 წლებში, მუჰაჯირობის პროცესი გავრცელდა ასევე იმხანად რუსეთის უღელქვეშ მოქცეულ საქართველოს ტერიტორიაზე - 1867 წლის აფხაზეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ, რუსებმა ოსმალეთის იმპერიაში ძალით გაასახლეს მისი მონაწილენი. ძირითადად, ესენი იყვნენ წებელდის და გუმის მკვიდრნი - როგორც აფხაზები, ისე ქართველები (მეგრელები და ლაზები); რწმენას რაც შეეხება: გასახლებულთა უმეტესობა ნომინალურად კი აღიარებდა ისლამს, მაგრამ მათ შორის საკმაოდ იყვნენ აფხაზური წარმართობის მიმდევრები და ქრისტიანებიც (ხორავა, 2005:21).

გუმადან წასულ აფხაზ მუჰაჯირებს მეთაურობდნენ თავად კაცია ბეჟანის ძე მარღანაის (1766-1866) უმცროსი ვაჟიშვილები: ქამლათი და ოზბეკი. ორივეს, ოსმალეთში ჩასვლისთანავე, სულთანმა ფაშის ტიტული უბოძა და თავიანთ ქვეშევრდომებთან ერთად, იმ დროის ყველაზე ცხელ წერტილში - ბულგარეთში ჩაასახლა. სწორედ მათ მოუწიათ 1876 წელს ბულგარეთის აჯანყების ჩახშობა, რა დროსაც თავი გამოიჩინეს უსაზღვრო სისასტიკით (ტოდოროვი, 1953:316-317).

რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წწ. ომის დაწყებისას, ოსმალეთს 2 მილიონამდე კავკასიელი მუჰაჯირი აფარებდა თავს. მათ სახელწოდებად განზოგადდა ეთნონიმი „ჩერქეზი“, რადგანაც გადასახლებულთა შორის ყველაზე მეტნი იყვნენ ჩერქეზები.⁴ მუჰაჯირები სულთნისაგან სარგებლობდნენ მთელი რიგი შეღავათებით: უფლება ჰქონდათ, სამოსახლოდ დაეკავებინათ სახელმწიფო მიწები (ვაკუფები), არისტოკრატიაც ყველა ძველ პრივილეგიას ინარჩუნებდა და ოსმალთა დიდებულებს უთანაბრდებოდა. ისეთ თემებში კი, რომელთაც თავად-აზნაურები არ ჰყავდათ, სულთანი ფირმანით კრძალავდა წყობილების რაიმე სახით შეცვლას. მშვიდობიანობის დროს, მუჰაჯირებს არ ეხებოდათ საყოველთაო სამხედრო ბეგარა - მხოლოდ ომიანობის დროს იყვნენ ვალდებული, გასულიყვნენ ლაშქარში თავიანთი იარაღითა და სრული აღჭურვილობით (ჰაჯისალიჰოღლუ, 2013:4).

1877-1878 წწ. ოსმალეთთან ომში რუსეთის გამარჯვებამ მშობლიური ადგილების მიტოვება არა მარტო სულთნის მომხრე აფხაზ და ჩრდილოკავკასიელ მუსლიმანებს აიძულა, არამედ -

⁴ ასეთი განზოგადების საფუძველს ქმნიდა რუსული წყაროები; შდრ.: ზოგადკავკასიური ჩოხის სახელად რუსეთში დამკვიდრდა „ჩერქესკა“, რადგანაც რუსებმა პირველად კაზაკების მეზობელი ჩერქეზების ტანზე ნახეს ქართულ სამყაროში შექმნილი და მთელ კავკასიაში გავრცელებული მამაკაცის ეს სამოსი (ჩოხის ისტორიისათვის იხ., რ. თოფჩიშვილი, 2019).

ოსმალეთის აწ უკვე ყოფილი ქვეშევრდომებიც, რომლებიც რუსებისადმი გადაცემულ (ან ოსმალთაგან გათავისუფლებულ) მიწებზე სახლობდნენ, იძულებულნი შეიქნენ, იმპერიის შიდა ვილაიეთებში გადასულიყვნენ. ამჯერადაც, ოსმალური და რუსული ინტერესები ერთმანეთს დაემთხვა: სანქტ-პეტერბურგს ესაჭიროებოდა მუსლიმანებისგან დაცლილი ტერიტორია, ხოლო სტამბოლს - სულთნის ერთგული მუსლიმანური მოსახლეობა.

ქამლათ-ფაშა და ოზბეკ-ფაშა მარღანიები 1877 წლის 30 აპრილს - რუსეთ-ოსმალეთის ომის გამოცხადებიდან 18 დღის შემდეგ - თავიანთ დივერსანტებთან ერთად, გუდაუთის სიახლოვეს გადასხდნენ, დაიკავეს დასახლება და გადაწვეს. ამის შემდეგ კი **ქამლათ-ფაშა მარღანიამ** შეკრიბა ახლომახლო სოფლების მოსახლეობა - თავად-აზნაურებიც და გლეხობაც - და ოსმალეთის სულთნის ერთგულებაზე დააფიცა (მაჭავარიანი, 1878:154). ასე დაიწყო 1877 წლის **აფხაზეთის აჯანყება**, რომელში მონაწილეობის გამოც შემდგომში, ცარიზმმა აფხაზები „დამნაშავე ეროვნებად“ გამოაცხადა და აფხაზთა დიდი ნაწილი ფიზიკურად გაანადგურა. ათწლეულების მანძილზე გადარჩენილ აფხაზთა დიდი ნაწილი რუსეთის იმპერიის ერთგულებად აქცია⁵

რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წწ. ომის შემდეგ, ხელახლა დაწყებული მუჰაჯირობის შედეგად, კავკასიის რეგიონის ქვეყნებს შორის ყველაზე მეტად საქართველო დაზარალდა: ჩრდ.-დას. კავკასია - ჩერქეზეთი - უკვე თითქმის დაცლილი იყო მკვიდრი მოსახლეობისაგან, ხოლო ჩრდ.-აღმ. კავკასიაში - ოსეთში, ჩეჩნეთ-ინგუშეთსა და დაღესტანში - მუჰაჯირობას არც თავიდან ჰქონია დიდი მასშტაბები.

⁵ სწორედ რუსების მიერ გადაბირებული აფხაზები გამოიყენა რუსეთმა საქართველოს წინააღმდეგ გასული საუკუნის 20-იან და 90-იან წლებში (XX ს. 90-იან წლებში რუსების მიერ აფხაზების გამოყენების შესახებ იხ.: ტ. ფუტკარაძე, **საქართველოს გეოპოლიტიკური სტრატეგიის რამდენიმე ასპექტი: ქართველოლოგიის პოლიტიკების საკითხისათვის**; კრებული: საქართველოში არსებული კონფლიქტი და მშვიდობის პერსპექტივები, საქართველოს საპატრიარქო, კონრად ადენაუერის ფონდი, თბ., 2009, გვ. 221-234. წაკითხულ იქნა მოხსენებად საქართველოს საპატრიარქოსა და კონრად ადენაუერის ფონდის მიერ ორგანიზებულ კონფერენციაზე: „საქართველოში არსებული კონფლიქტები და მშვიდობის პერსპექტივები“, თბილისი, 2008 წლის 2-3 დეკემბერი; Some Aspects of the Geopolitical Strategy of Georgia (on Politicization of the Kartvelological Studies), Causes of War Prospects for Peace, Georgian Orthodox Church Konrad-Adenauer-Foundation, Tb. 2009, p. 173-183; On December 2-3, 2008 the Holy Synod of the Georgian Orthodox Church and the Konrad-Adenauer-Foundation held a scientific conference on the theme: Causes of War - Prospects for Peace.

<http://www.scribd.com/doc/9100139/Tariel-Putkaradze-Some-Aspects-of-the-Geopolitical-Strategy-of-Georgia>;

1877-1878 წწ. ქამლათ-ფაშა მარღანიას ჯარისკაცებმა აფხაზეთიდან ძალით აყარეს და გარეკეს მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ამის შედეგად მთლიანად დაცარიელდა ისეთი მთიანი თემები, როგორებიც იყო: გუმა, წებელდა, ბზიფი, აბჟუა და ა.შ. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გადასახლებულთა შორის მხოლოდ ეთნიკური აფხაზები არ ყოფილან: 1878 წელს, ქართულ გაზეთ „დროებაში“ (№: 154, 155, 156, 157) გამოქვეყნებულ წერილებსა თუ რეპორტაჟებში დეკანოზი **დავით მაჭავარიანი** აღნიშნავდა, რომ ქამლათ-ფაშა მარღანიამ გემებზე ძალით აიყვანა მრავალი ქართული ოჯახი, რომელთა შორის იყო მღვდელი **დავით ახვლედიანი** ცოლ-შვილით. მოგვიანებით, აფხაზმა ისტორიკოსმა **გიორგი მიძარიაშვილმა** (რომლის წიგნიც მუჰაჯირობის შესახებ უზომო ტენდენციურობით გამოირჩევა) ველარ დამალა, რომ აფხაზეთიდან გასახლებულთა შორის ბევრნი იყვნენ ქართველები. იგი პირდაპირ წერს: „**1877 წელს თურქულმა სამხედრო ხელმძღვანელობამ აფხაზეთიდან წაიყვანა ასევე არააფხაზური მოსახლეობის გარკვეული რაოდენობა. ეს ეხება, მაგალითად, მეზობელი სამეგრელოს და საქართველოს სხვა კუთხეების იმ მოსახლეობას, რომლებიც იმ დროისთვის აღმოჩნდნენ საომარი მოქმედებების ტერიტორიაზე**“ (მიძარია, 1982:371)⁶.

1878 წლის 3 მარტის სან-სტეფანოს პრელიმინარული ზავით, ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო - **აჭარა მაჭახლითურთ, შავშეთი, ლივანა (ნიგალი) და ლაზეთის** აღმ. ნაწილი (ზღვისპირეთი სოფ. გონიოდან სარფამდე, ასევე მდ. ჩხალისა და მდ. ბელღევანის ხეობები) რუსეთის იმპერიას ერგო. რუსებმა ეს მიწები ბათუმის მხარეში („ოკრუგში“) გააერთიანეს; ბათუმის მხარე კი გაიყო ბათუმისა და ართვინის ოლქებად⁷. 1878 წლის ბოლოს, ახლად შემოერთებულ ქართულ მიწებზე დაიწყო მუჰაჯირობის პროპაგანდა. ადგილობრივ მუსლიმან ქართველებს სამკვიდროს მიტოვებისა და უცხო მხარეში გადახვეწისაკენ

⁶ «В 1877 году турецкое командование увезло из Абхазии и некоторое количество неабхазского населения. Это относится, например, к жителям соседней Мегрелии и других районов Грузии которые в тот момент оказались на территории военных действий»

⁷ ბათუმის მხარის შესახებ რუსეთ-ოსმალეთის დაპირისპირების მიმოხილვისა და „ბათუმის ოლქისა“ და „ბათუმის მხარის“ გამიჯვნის აუცილებლობისათვის იხ.: ტ. ფუტკარაძე, გეოპოლიტიკური ინტერესების შეჯახება ამიერკავკასიაში: ბათუმი 1878, 1920, 1991, 2008; კრებული: "სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში"; აჭარის დედასამშობლოსთან დაბრუნების 130 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები; გამომცემლობა: "შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი", ბათუმი, 2009. გვ., 111-136. ასევე: ტ. ფუტკარაძე, ტერმინოლოგიური შეცდომები და არს გაყალბებული სიმბოლური თარიღები (ბათუმის მხარის შესახებ 1918-1921 წლებში შექმნილი ოფიციალური დოკუმენტების ზოგი ტერმინის ანალიზი საინფორმაციო ომის კონტექსტში); Terminological Errors and Fraudulent Symbolic Dates (Analysis of official documents concerning Batumi created in 1918-1921 in the context of news war) საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ანდრია პირველწოდებულს სახელობის ქართული უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და სამართლის ფაკულტეტის შრომები, VIII, 2018, გვ. 151-170

უპირატესად, რუსი ჩინოვნიკები მოუწოდებდნენ. ისინი აქტიურად ავრცელებდნენ ხმებს, თითქოს რუსული ხელისუფლება აკრძალავდა ისლამს, ძალით მონათლავდა ყველა მუსლიმანს და ა.შ.

რუსების პარალელურად, მოსახლეობაში ოსმალთა მოხელეებიც ავრცელებდნენ წერილებს, რომლებშიც მოთხოვნილი იყო ოსმალეთის სულთნის დიდი გულმოდგინებისა და იმ მიწების ნაყოფიერების შესახებ, რომელთაც იგი იმპერიის ყოფილ ქვეშევრდომებს ახალ სამოსახლოდ სთავაზობდა. ამ ყველაფერმა, ცხადია, მუსლიმან ქართველებზე გარკვეული გავლენა მოახდინა: მათი დიდი ნაწილი იძულებული გახდა, მამაკაცისეული საცხოვრისი სამუდამოდ მიეტოვებინა და ოსმალეთში გადახვეწილიყო.

ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე ზაქარია ჭიჭინაძე აღნიშნავს: „ყველაზედ მწვავე გადასახლება ქობულეთში 1877 წ. დაიწყო. ამ დროთა გადასახლებულთ შესახებ იტყვიან სხვა და სხვა ცნობებს. ერთნი იტყოდნენ, რომ ქობულეთიდან ოსმალში გადასახლდა 2500 მოსახლეო ანუ 12 000 სული ორივე სქესისო. მეორენი ამბობდნენ, რომ 5000 მოსახლე წავიდაო. ხოლო მათში რამდენი რიცხვი იყო, ამისი კი არა იცოდნენ რა. მესამენი იტყოდნენ, რომ ალი ფაშამ ქობულეთიდან გადასახლა 7000 მოსახლეო“ (ჭიჭინაძე, 1912:91-92). იმავდროულად, ზემო აჭარიდან გადასახლდა სულ 15 000-მდე კაცი, რაც იმჟამად ამ მხარის მოსახლეობის 60%-ზე მეტს შეადგენდა (ქასაბი, 2019:213; ჩელები, 2009:128-130).

1878 წლის ბოლოს - საომარი მოქმედებების დასრულების შემდეგ, რუსეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო სრულიად საიდუმლო შეთანხმება, რომლის თანახმადაც სივასის აღმოსავლეთით მუჰაჯირთა დასახლება სასტიკად აიკრძალა (ასანი, 2016:42). აქედან გამომდინარე, ოსმალეთის მესვეურებმა მუჰაჯირების თავმოყრა დაიწყეს სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ადგილებში - შუა შავიზღვისპირეთში (ორდუ-სინოპის რეგიონში), ასევე: უშუალოდ სტამბოლის მისადგომებთან (საქარია-დუზჯე-ადაფაზარი, იზმიტი, ბურსა-ინეგოლი) და პალესტინაში. იმავდროულად, მათ ბულგარეთიდან თითქმის მთლიანად გამოიყვანეს ჩერქეზები და აფხაზები, რომლებიც ეგეოსის ზღვის სანაპიროებზე და სირიაში ჩაასახლეს (ტოდოროვი, 1953:451; ქასაბი, 2019:321).

როგორც იმ პერიოდის ოსმალური დოკუმენტებიდან ჩანს, ქართველი მუჰაჯირების დიდი ნაწილი ოსმალეთის იმპერიაში გადავიდა უშუალოდ ომის დასრულების შემდეგ, ძირითადად, ფეხით: „ართველნი და ბათუმელი ლტოლვილები გადაყვანილი იქნენ ხოფის, არქაბისა თუ სხვა ახლომდებარე ნავსადგურებში და ხომალდებით გაგზავნილ იქნენ სტამბოლსა და ასევე იმ ადგილებში, სადაც [თავად] ისურვებდნენ. [დანარჩენი] ლტოლვილები განთავსებულ იქნენ

შავიზღვისპირეთის შესაბამის ადგილებში. ქობულეთიდან გადმოსული ლტოლვილები კი მაშინვე განათავსეს უახლოეს კაზებში - ხოფასა და ფაზარში (ანუ ათინაში). 1879 წელს კი, ტრაპიზონის ცენტრში ფეხით ჩამოსული ლტოლვილები დროებით აქააბათის ნაპიეს სოფ. სუვაში (აქიაზიში) განათავსეს, მერე კი ორდუში გადაიყვანეს. 1886 წლის 1 ივლისისათვის, ორდუს კაზას სანაპიროებზე განთავსებული იქნა ქობულეთიდან გადმოსული ქართველების 1034 ოჯახი - 4254 სული. აქედან 393 ოჯახი - 1572 სული ორდუს კაზაშივე დარჩა, ფერშემბეს ნაპიეში გადავიდა 224 ოჯახი - 932 სული, ულუბეის ნაპიეში გადავიდა 67 ოჯახი - 355 სული, ჰაბსამანაში - 119 ოჯახი - 517 სული, ბოლამანში - 231 ოჯახი - 875 სული⁸ (დემირელი, 2009:1128-1129).

1880 წლის დასაწყისში, ბათუმის ოლქიდან სტამბოლში გაემგზავრა მუსლიმან ქართველ მოღვაწეთა სახალხო დელეგაცია შუახევის მუფთის - ალიმ **ლომან-ეფენდი ქარცივადის** მეთაურობით,⁹ რათა შეემოწმებინათ, თუ რამდენად სანდო იყო ოსმალთა მოხელეების დაპირებები. ლომან-ეფენდი იმ დროის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში საყოველთაოდ ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და მამულიშვილი იყო - უმაღლესი ისლამური განათლება ოსმალეთში ჰქონდა მიღებული, ფლობდა რამდენიმე უცხო ენას და შინაურ კაცად ითვლებოდა როგორც სანქტ-პეტერბურგის, ისე სტამბოლის მესვეურთა წრეებში (ფუტკარადე, სურმანიძე, 2013:11-21). მან იმთავითვე სწორად განჭვრიტა, რას უქადდა სამხრეთ-დასავლელ ქართველებს ოსმალეთში გადახვეწა და სტამბოლში ყოფნისას, საქართველოში გამოგზავნა დაშიფრული - ე.წ. „დედაბრული ხელით“ შედგენილი - წერილი, რომელშიც ყველას მოუწოდებდა, არ

⁸ „Artvin ve Batum göçmenleri Hopa, Arhavi ve diğer takip eden limanlardan vapurlarla İstanbul veya iskân edilecekleri bölgelere sevk edilmişlerdir. Göçmenler, Karadeniz sahili boyunca uygun yerlerde yerleştirilmişlerdir. Batum Çürüksu göçmenlerinden bir kısmı hemen sınıra yakın Hopa ve Pazar (Atina) kazalarında iskân edilmişlerdir. 1879 yılında kara yoluyla Trabzon şehir metkezine gelen göçmenler geçici olarak Akçaabat nahiyesinin Suva (Akyazı) köyüne yerleştirilmişler ve daha sonra Ordu'ya göçmen gönderilmişlerdir. 1 Temmuz 1886 tarihi itibarıyla Ordu kazası dâhilinde toplam 1034 hanede 4254 nüfus Batum Çürüksu Gürcü göçmeni iskân edilmiştir. Bunlardan Ordu kazasında 393 hanede 1575 nüfus, Perşembe nahiyesinde 224 hanede 932 nüfus, Ulubey nahiyesinde 67 hanede 355 nüfus, Habsamana'da 119 hanede 517 nüfus, Bolaman'da 231 hanede 875 nüfus iskân edilmiştir.“

⁹ **ლომან-ეფენდი ქარცივადის** გარდა, დელეგაციის წევრები იყვნენ სასულიერო პირები: ქედას მუფთი **აჰმედ ხალიფაშვილი** და ხულოს ყადი **ნური ბერიძე**, ასევე, საერონი - **ჰუსეინ აბაშიძე**, **ნური ხიმშიაშვილი**, **შერიფ ხიმშიაშვილი**, **თევფიქ ათაბაგი (ჯაყელი)**, **დურსუნ თავდგირიძე**, **თუფან შარვაშიძე** და **აჰმედ ხალვაში**. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ **ლომან-ეფენდი ქარცივადე** ოსმალურ წყაროში „იშვიათ სწავლულად“ (Enderun Alimi) იხსენიება (იხ.: Âlî, Nusretnâme, 82a; a. mlf., Kühnû'l-Ahbâr, 307a; Müneccimbaşî, III, 539 / Joseph von Purgstall Hammer, Devleti Osmaniye Tarihi, trc. Mehmed Ata, İstanbul 1332, VII, გვ. 64)

წასულიყვნენ ოსმალეთში, სადაც ადრე თუ გვიან, უეჭველი დაღუპვა ელოდათ. წერილი მთელს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გავრცელდა და დიდი როლიც ითამაშა მუჰაჯირობის პროცესის შენელებაში.

ბათუმის ოლქში დაბრუნებულმა ლომან-ეფენდიმ მოლათა თანხლებით ინახულა ბათუმის გუბერნატორი, გენერალი კომაროვი და განუცხადა, რომ მას უწინ სურდა, ყოფილი ხელმწიფის ერთგული ყოფილიყო და შემოერთებული მიწების მოსახლეობა წაეყვანა თურქეთში, თუმცა, ახლა ხალხის იქ წაყვანა მათი განადგურების ტოლფასი იქნებოდა. ლომან-ეფენდიმ ერთგულება აღუთქვა რუსეთის იმპერატორს, მერე კი გუბერნატორს წარუდგინა ხალხის მოთხოვნაც. მასში ჩამოყალიბებული იყო ის საკითხები, რომელთა შესრულებაზე დამოკიდებული იყო გასახლების სრული შეწყვეტა: ხალხი ითხოვდა, რომ რუსებს სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმეები გაერჩიათ ყურანისა და შარიათის საფუძველზე, არ მოეთხოვათ იმაზე მეტი გადასახადები, ვიდრე ოსმალეთის მთავრობის დროს იყო; ასევე: არ მოესპოთ მეჩეთებთან არსებული სკოლები და იძულებული არ გაეხადათ ბავშვები, საერო რუსულ სკოლებში ესწავლათ. არ გაეწვიათ მუსლიმანი მოსახლეობა რუსულ ჯარში, მოხელეები ხალხს მოჰყრობოდნენ ჰუმანურად და ა.შ. (მეგრელიძე, 1964:12).

1880 წ. 5 აგვისტოს გუბერნატორმა გამოსცა საგანგებო ბრძანება. მასში ნათქვამი იყო, რომ ისლამის აღიარება ამიერიდან დაშვებული იყო, მაგრამ მკაცრად იკრძალებოდა სისხლის აღება; შეურაცხყოფის და ჩხუბის შემთხვევაში მუსლიმი მოსახლეობა ვალდებული იყო მიემართა სასამართლოსთვის. მთავრობა მუსლიმ ქალებს ჩადრის ტარების ნებას რთავდა, გადასახადებიც იგივე რჩებოდა, რაც ოსმალეთის დროს იყო, ოღონდ ნატურალური იცვლებოდა ფულადით; ამასთან - ღარიბი გლეხოზა მთლიანად თავისუფლდებოდა გადასახადისგან. რუსეთის მთავრობა არ ითხოვდა ჯარისკაცებს, მხოლოდ მხარის დასაცავად უნდა შექმნილიყო მილიცია, რომელში სამსახურისთვისაც ყველა ადგილობრივი მოსახლე ხელფასს მიიღებდა; მეჩეთებთან გაიხსნებოდა მედრესეები. იქნებოდა რუსული სკოლებიც, მაგრამ იქ სწავლა სავალდებულო არ იქნებოდა და სხვ. ამგვარი პირობები იმას ნიშნავდა, რომ რუსეთის ხელისუფლება დათმობაზე მიდიოდა და ახლად შემოერთებულ მიწებზე მკვიდრი - ქართული - მოსახლეობის უფლებებს ცნობდა.

ამდენად, 1880 წლის ბოლოდან, სწორედ ლომან-ეფენდი ქარცივადის მონდომებითა და მეოხებით, მუჰაჯირობა არათუ შენელდა, არამედ ოსმალეთში გადასულ მუჰაჯირთაგანაც იმათ, ვინც გონს მოეგო და უკან დაბრუნება ისურვა, რუსეთის ხელისუფლებამ პასპორტები დაურიგა.

აქ აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სამშობლოში დაბრუნება მოისურვეს ასევე აფხაზმა მუჰაჯირებმაც - თავად-აზნაურებმა: **რაშიდ გეჩამ, ედირბეი მარშანიაშ და სალიჰ ცანზამ** თავ-თავიანთი ხალხი თვითნებურად წაიყვანეს რუსეთის იმპერიის საზღვრისკენ (სოფ. ლიმანისკენ). მათ დაედევნა ოსმალური არმია და ჟანდარმერია, თუმცაღა აფხაზ მუჰაჯირთა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა მაინც მოახერხა ზღვით რუსეთის ტერიტორიაზე - ბათუმთან ახლოს, სოფ. ადლიაში გადასვლა. ამ ხალხს რუსებმა აფხაზეთში დაბრუნების ნება არ დართეს, მაგრამ რაკი მუჰაჯირთა უკან დაბრუნების ნება უკვე გაცემული იყო, ოსმალეთშიც აღარ გაუბრუნებიათ და აჭარაშივე დაასახლეს (ძიძარია, 1962:125). დღეს, მათი შთამომავლები ცხოვრობენ სოფლებში: ფერიაში, წინსვლაში, სალიბაურში, ჭარნალში, ადლიაში, ანგისაში... ასევე - ქალაქ ბათუმშიც (ძირითადად - ე.წ. „პივზაოდის“ დასახლებაში).

1882 წლის 3 თებერვალს, ოფიციალურად ამოიწურა ოსმალეთის იმპერიაში გადასახლების ვადა. ხელისუფლებამ ხალხში გაავრცელა საგანგებო მოწოდება, რომ ამიერიდან ოსმალეთში გადასვლა საზღვარგარეთის პასპორტის გარეშე აღარ შეიძლებოდა. კავკასიის იმჟამინდელი მთავარმმართველის - თავად **ალექსანდრე მიხეილის ძე დონდუკოვ-კორსაკოვის** საგანგებო, სრულიად საიდუმლო ბრძანებით აიკრძალა ოსმალეთის იმპერიიდან მუჰაჯირთა დაბრუნებაც. საზღვარიც ჩაიკეტა და რუსეთიდან ოსმალეთშიც არავის უშვებდნენ. ზოგადად, ეს წელი უნდა ჩაითვალოს **მუჰაჯირობის** დასასრულად, თუმცა დავძენთ იმასაც, რომ სხვადასხვა ავტორის (შ. მეგრელიძე, გ. ძიძარია, თ. აჩუგბა...) ცნობებით, რუსეთის იმპერიიდან ოსმალეთში და პირიქით მუჰაჯირთა არალეგალურად გადასვლა-გადმოსვლა მეტ-ნაკლები აქტიურობით 1912 წლამდე (ე.ი. ოფიციალურად აკრძალვიდან 20 წლის განმავლობაში) გრძელდებოდა.

3. მუჰაჯირ ქართველთა შთამომავლები დღეს

დღესდღეობით, მუჰაჯირ ქართველთა შთამომავლები სახლობენ თურქეთის სამ რეგიონში: **შუა შავიზღვისპირეთში** (გირესუნის, ორდუს, სამსუნის, სინოპის და ამასიის ილებში), **ჩრდილო-დასავლეთში** (დუზჯეს, საქარიას, იზმიტის, ბურსას ილებში), **მარმარილოსა და ეგეოსის ზღვის სანაპიროზე** (ძირითადად, გონენის ილში). მცირე ნაწილი ცხოვრობს ასევე **ლაზეთშიც** - რიზეს ილის ფაზარის (ათინას) ილჩეს სოფ. ჰამიდიეში (ლაზ. ესქი ტრაბუზანი) და ქ. ქაისერიში (ცენტრ. თურქეთი). ამ რეგიონებიდან წასული ცალკეული ოჯახები სახლობენ აგრეთვე, თურქეთის დიდ ქალაქებშიც (სტამბოლი, ანკარა, იზმირი...).

ქართველ მუჰაჯირთა გადასახლების ისტორიისა და მათი შთამომავლების დღევანდელი მდგომარეობის შესახებ პირველი ვრცელი გამოკვლევა ეკუთვნის პროფ. შუშანა ფუტკარაძეს. მის ნაშრომს ერთვის დიალექტოლოგიური ხასიათის ტექსტები და მათი ლინგვისტური ანალიზი (შ. ფუტკარაძე, 1993:9-161; შ. ფუტკარაძე, 2013:307-403). ამ წიგნმა - „ჩვენებურების ქართულმა“, - რომლის პირველი ნაწილიც 1993 წელს გამოიცა ბათუმში, საქართველოსა და გააენო თურქეთის ქართველობა და თვით თურქეთში, ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლებს შორისაც გავრცელდა. მისი გამოცემიდან 27 წლის შემდეგ, ცხადია, რამდენადმე შეიცვალა ვითარება:

პროფ. ტარიელ ფუტკარაძის მონაცემებით, შუა შავიზღვისპირეთში მუჰაჯირ ქართველთა შთამომავლების რაოდენობა აღწევს 500 000 კაცს, ჩრდილო-დასავლეთში კი - 100 000-ზე მეტს (ფუტკარაძე, 2015:28-29). მარმარილოს ზღვის რეგიონშიც, პროფ. მალხაზ ჩოხარაძის ცნობებით, 100 000 კაცამდე იქნებიან (ჩოხარაძე, 2016:55-57). აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგადად, თურქეთში ქართველთა (და სხვა ეთნოსთა) ზუსტი რაოდენობის დადგენა ძნელდება, რამდენადაც როგორც წესი, ამ ქვეყნის მოქალაქეთა ეთნიკური წარმომავლობა ოფიციალურად არსად აღირიცხება.

2019 წლის ივლისში, საქართველოს საპატრიარქოს წმ. ანდრია პირველწოდებულის სახელობის უნივერსიტეტის ქართველოლოგიის ცენტრის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ცნობებით დადასტურდა, მხოლოდ შუა შავიზღვისპირეთში დაახლოებით ნახევარ მილიონამდე ქართველი უნდა სახლობდეს. მათ შორის მშობლიური ენა ყველამ კარგად არ იცის, მაგრამ დიდი უმრავლესობა ინარჩუნებს ქართულ თვითშეგნებას. თვით იმათაც კი, რომლებიც ქართულად უკვე აღარ საუბრობენ, სმენიანად გადმოცემები წინაპრების „ბათუმიდან“ (= საქართველოდან) წამოსვლის შესახებ. არსებითად, მშობლიური ენის გარდა, სწორედ ამგვარი გადმოცემებია მათი თვითაღქმის შემონახვის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი.

ქართველ მუჰაჯირთა დღევანდელი შთამომავლების ენობრივ-ეთნიკურ თვითაღქმას რაც შეეხება - ამ ნიშნის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს ხუთი ძირითადი ჯგუფი:

1. პირები, რომლებიც ქართულს ვეღარ ფლობენ და თავს აღიქვამენ ეთნიკურ თურქებად;
2. პირები, რომლებიც მართალია, ქართულს ფლობენ, მაგრამ თავს მაინც აღიქვამენ ეთნიკურ თურქებად, რადგანაც მათთვის ქართული არაპრესტიჟული მეტყველებაა და არ ხიბლავთ ეთნიკურ უმცირესობად ყოფნა;
3. პირები, რომელთა საოჯახო ენაც ქართულია, ოღონდ შვილებისთვის განათლების ენად ირჩევენ მათი აზრით, გაცილებით უფრო პრესტიჟულ თურქულსა და სხვა ენებს (ინგლისურს, ფრანგულს...); მათ უფრო უიოლდებათ თვითიდენტიფიკაცია თურქულ ენობრივ სამყაროსა და

კულტურასთან; მათი ენობრივ-ეთნიკური თვითაღქმა გაორებულია, თუმცა ცდილობენ, რომ შვილებს გაუიოლონ თურქულ სამყაროში ინტეგრაცია;

4. პირები, რომელთაც შეიძლება გადავიწყებულებიყ ჰქონდეთ ქართველური ეროვნული კულტურის განმსაზღვრელი ყველა მახასიათებელი (ისტორიული დედაენა, წეს-ჩვეულებები...), მაგრამ თავს მაინც „გურჯებად“ - ქართველებად მიიჩნევენ, საკუთარი წარმომავლობისა და წინაპრების კულტურის ცოდნის გამო; ამ ჯგუფის წევრები თურქეთის რესპუბლიკის პატრიოტებიც არიან და იმავე დროს, ცდილობენ, დაიბრუნონ წინაპრების ყველა ენობრივ-კულტურული მახასიათებელი;

5. პირები, რომლებიც ფლობენ ისტორიულ დედაენას - ქართულს, თავსაც ქართველებად მიიჩნევენ. ქართული მათთვის ეროვნული ენაა; ისინი ცდილობენ, შთამომავლებს არ დაუკარგონ წინაპართა ენა და კულტურა (შდრ. ასევე: ტ. ფუტკარაძე, 2015:32-39).

2019 წლის ივლისის ექსპედიციის მიმდინარეობისას, თურქეთის შუა შავიზღვისპირეთში ჩვენ შევხვდით ხუთივე ჯგუფის წარმომადგენლებს და ნაყოფიერად ვიმუშავეთ მათთან. აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ უმცროს - 25-30 წლამდე - თაობაში დომინირებენ პირველი ჯგუფის წარმომადგენლები, საშუალო - 30-დან 50 წლამდე - თაობაში დომინირებენ მეორე, მესამე და მეოთხე ჯგუფის წარმომადგენლები, ხოლო უფროს - 50 წლის ზემოთ - თაობაში მეტნი არიან მეხუთე ჯგუფის წარმომადგენლები. ამგვარი შეფარდება აშკარა საფრთხეს ქმნის, რომ მუჰაჯირთა შთამომავლებს შორის, რამდენიმე ათწლეულის შემდეგ, სრულიადაც დაიკარგოს არამარტო ქართული მეტყველება, არამედ - ქართული თვითაღქმაც კი.

ამდენად, როგორც მართებულად მიუთითებს პროფ. ტარიელ ფუტკარაძე (2019:264), „ქართველური წარმომავლობის თურქეთის მოქალაქეთა მხოლოდ მცირე ნაწილის ეთნიკური იდენტობა არის გამოკვეთილად ქართული, მაგრამ ობიექტური და აკადემიური ინფორმაციის მიწოდების შემთხვევაში, ბევრად გაიზრდება ეთნიკურად ქართველად თვითაღქმელთა რაოდენობა“ (ხაზგასმა ავტორისაა - მ. ლ., ფ. ჩ.).

თუ ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლებს ობიექტური და აკადემიური ინფორმაცია არ მიეწოდათ, მომავალში, მათ ქართულ თვითაღქმას სერიოზულ ზიანს მიაყენებს ის ფაქტიც, რომ მუჰაჯირობის მიზეზი ბევრს ხსოვნაში არაიშვიათად, დამახინჯებული სახით აქვს ჩაბეჭდილი. მაგალითად, სამსუნის ილის ჩარშამბას ილჩეს სოფ. ქესტანეფინარში ერთმა 70 წლის მთქმელმა მუჰაჯირობის მთავარ მიზეზად ქართველი სტალინის მიერ მუსლიმანების შევიწროება და ციმბირში გასახლების მუქარა დაგვისახელა. ბევრი ასახელებს ამ მიზეზსაც: *იქ მუსლიმანობაღს*

კითხუა სარ ყოფილა!.. ასე, ლოცუა სარ ყოფილა. ძალუან პატათ ყოფილა, ბრეულათ არ ყოფილა, უერ დამდგარან („იქ მუსლიმანობის სწავლა არ შეიძლებოდა, ასე ლოცვა არ შეიძლებოდა. ძალიან მცირედ შეიძლებოდა, დიდად არ შეიძლებოდა, ვერ გაჩერებულან“). ანუ, „თურქეთელი ქართველების (როგორც ავტოქთონი ქართველების, ასევე მუჰაჯირთა შთამომავლობის) ცნობიერებაშიც გადასახლების ისტორია მუდმივ ტკივილს უკავშირდება, ოღონდ საპირისპირო მიმართულებით: ტკივილის მიმყენებელია არა მტერი, არამედ - ძმა ქრისტიანი ქართველი“ (ფუტყარაძე, 2019:266). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ მართალია, ამგვარ დამახინჯებულ გადმოცემებს ჯერ კიდევ დიდად ჭარბობს მართებული ისტორიული ფაქტების შემცველი გადმოცემები, მაგრამ დღევანდელი ვითარებიდან გამომდინარე, უკვე ძნელი სათქმელია, რა გადარჩება და რა დაიკარგება მომავალ თაობაში.

დამოწმებული ლიტერატურა:

ასანი, 2016: Hakan Asan, „Devlet aşiret ve eşkıya bağlamında osmanlı muhacir iskân siyaseti (1860-1914)“, Göç araştırmaları dergisi, #3, c. III, გვ. 34-61;

დემირელი, 2009: Muammer Demirel, Artvin ve Batum göçmenleri (1877-1878 osmanlı-rus savaşı'ndan sonra), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 16; გვ.1123-1145; İstanbul, 2009;

თასქესენლიოღლუ, 2019: Muhammed Yasin Taskesenlioglu, 1828-1829 osmanlı-rus harbi'nden sonra Erzurum'a göç eden Ahiskalı Türkler, Sürgünün 75. yılında Ahiskalı Türkler, İstanbul, 2019;

მაჭავარიანი, 1878: დეკანოზი დავით მაჭავარიანი, „ხალხის არეულობა აზხაზეთში“, გაზეთი „დროება“, 1878 წ. ##: 154, 155, 156, 157;

მეგრელიძე, 1964: შანშე მეგრელიძე, „აჭარის წარსულიდან (მუჰაჯირობა 1878-1882 წწ.)“, თბილისი, 1964;

ქარაასლანი, 2003: Yusuf Ziya Karaaslan, “93 Harbi Sonrası Kafkasya'dan Bursa'ya Kitlemel Göç Hareketleri: Odunluk Örneği”, Mass Migrant Movements From Caucasia to Bursa After the 1877-1878 Russo-Turkish War: The Case of Odunluk, Bursa, 2003; გვ. 401-416;

ტოდოროვი, 1953: Никола Тодоров, «Положението на българския народ под турско робство: Документи и материали», София, 1953;

ტ. ფუტყარაძე, 2015: ტარიელ ფუტყარაძე, ქართული ენა, როგორც თურქეთის რესპუბლიკის კულტურის ერთ-ერთი შემადგენელი: პრობლემები, პერსპექტივები, „ქართველოლოგიის აქტუალური პრობლემები“, IV, თბილისი, 2015; გვ. 7-49;

ტ. ფუტყარაძე, 2019: ტარიელ ფუტყარაძე, დეპორტირებული და მუჰაჯირი ქართველების შთამომავალთა განსხვავებული ენობრივ-ეთნიკური თვითაღქმისათვის, „ქართველური მემკვიდრეობა“, XXIII, ქუთაისი, 2019; გვ. 262-268;

შ. ფუტყარაძე, 1993: შუშანა ფუტყარაძე, „ჩვენებურების ქართული“, I, ბათუმი, 1993;

შ. ფუტყარაძე, 1993: შუშანა ფუტყარაძე, „ჩვენებურების ქართული“, II, ბათუმი, 2013;

შ. ფუტყარაძე, რ. სურმანიძე, 2013: შუშანა ფუტყარაძე, რამაზ სურმანიძე, „ლომან ეფენდი ქარცივაძე - ჭეშმარიტი ერისკაცი, სწავლული, საზოგადო მოღვაწე“, ქართველური მემკვიდრეობა, XVII, ქუთაისი, 2013; გვ. 11-21;

ქასაბი, 2019: Murat Kasap, 93 Harbi Batum Muhacirleri, İstanbul, 2019;

ჩელეზი, 2020: Fevzi Çelebi, 18. Yüzyıldan günümüze gürcü tarihinin ana hatları, Ankara, 2020;

ჩოხარაძე, 2016: მალხაზ ჩოხარაძე, ქართული ენის გეოგრაფია თურქეთში, წიგნი პირველი: მარმარილოს ზღვის რეგიონი, ბათუმი, 2016;

ბაგუროვი, 1992: Григорий (Джиго) Дзагуров, «Переселение горцев в Турцию. Материалы по истории горских народов», Владикавказ, 1992;

ბიძარია, 1962: Георгий Дзидзария, «Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия», Сухуми, 1962;

ჭიჭინაძე, 1912: ზაქარია ჭიჭინაძე, „ქართველ მაჰმადიანთ დიდი გადასახლება ოსმალეთში. მუჰაჯირი-ემიგრაცია“, თბილისი, 1912;

ხორავა, 2005: ბექან ხორავა, „აფხაზთა მუჰაჯირობა“, თბილისი, 2014;

ჰაჯისალიხოღლუ, 2017: Mehmet Hacısalıhoğlu, “1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün”, İstanbul, 2017;